

A SOKSZOROSÍTOTT PORTRÉ SZEREPE A MODERN SZERZŐI ÉN MEGTEREMTÉSÉBEN*

MESTER BÉLA

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Filozófiai Intézet, Budapest

The Role of the Multiplied Portraits in the Creation of the Modern Authorial Self

In the time of the emergence of the proto-capitalistic cultural machinery, a new type of intelligentsia, the individualist, created itself by means of two typical instruments: self-reflective writings in the form of diaries, memoirs and letters, as well as portraits that were representations of the new personality of the writers. Amidst the circumstances of the new cultural industry there is a tension between the emphasised personality of the authors and their audience characterised by the features of mass-society. The nature of this ambiguity is clearly manifested in the popularity of multiplied portraits of known 19th-century authors. They are both individualized representations of unique writers and mass products, e.g. commercial gifts for subscribers of a periodical. I will discuss three examples of authorial portraits in the history of the Hungarian intelligentsia: the photograph of a first-generation intellectual, Péter Litkei Tóth, the multiplied graving by Miklós Barabás of a known public intellectual, Gusztáv Szontagh and a photograph of the novelist, political thinker and politician, János Asbóth. My hypothesis is that the current inflation of pictorial information has its roots as deep as the multiplied portraits of the 19th century.

KEYWORDS:

authorial self, individualism, intelligentsia, mass-society, pictorial representation, Péter Litkei Tóth, Gusztáv Szontagh, János Asbóth

*Az írás *Az értelmiség szerepe a kollektív identitások megteremtésében Lengyelországban és Magyarországon a 19. és 20. században* című, a Lengyel és a Magyar Tudományos Akadémia támogatta kétoldalú lengyel-magyar kutatási program keretében készült; *Authorial Self and Modernity* int he *Mirror of the Diaries and Memoirs* című, ugyanennek a projektnek a keretében létrejött, kiadás alatt álló angol nyelvű írásomnak a szövegén alapul.

I. BEVEZETÉS

A 19. század első fele Kelet-Közép-Európában a kulturális nemzetépítés korszaka. A magyar esetben ezen belül kétségtelenül a reformkor [1825–1848] volt meghatározó mind a politika, mind az irodalom, a humán tudományok és a filozófia fejlődésében. Sajátságos mind a magyar, mind a lengyel esetben az átmenet a közéleti aktivitás nemesi mintáiból a modern értelmiségi szerepnormákba. Az értelmiség növekvő jelentősége összefügg a nyilvánosság szerkezetváltozásával. Ennek a kommunikációs fordulatnak a legszembetűnőbb eleme a nyelvi váltás latinról és részben németről a magyarra, azonban ennek a magújult magyar kultúrának a művei már egy modernizálódott médiában jelentek meg, amelyeket olyan új típusú intézmények hálózata jelentett, mint a magyar nyelvű irodalmi, kulturális és tudományos folyóiratok, az arisztokrácia és a polgárság szalonjai és a Magyar Tudós Társaság, a mai Magyar Tudományos Akadémia. A kulturális kommunikáció ezen új környezetében hamarosan megjelent a közértelmiségiek kritikus tömege, majd átalakította a közvéleményt. Ennek az új világnak váltak szimbólumaivá a pesti Váci utca és a varsói *Senatorska ulica* kávéházai, amelyeknek mind irodalmi jelentőségük, mind forradalmi potenciáljuk említésre méltó. [Véletlen, de szimbolikus apróság, hogy a leghíresebb pesti kávéház, a Pilvax alapítója lengyel bevándorló volt.] Erdélyi János így fogalmazza meg az akadémia alapítását mint jelképes mérföldkövet a magyar filozófiatörténet elbeszélésének általa felvázolt hegeli hármasságába illesztve:

„három bölcsészeti korszakot veszünk föl. Az *első*, mely egyúttal *előkor* is, a nemzet világos történelmi élete óta az egész *Apácai Csere Jánosig* foly, mint beszkokás az európai gondolkozásba, előadván a skolasztikai bölcsészet divatát lehető fényváltozásaival, s több mint hat század kísérleteit a tudományban, mígnem a nemzet nyelvén szólal meg ez. A *második* korszak folyjon egész a M. T. Akadémia megnyíltáig, mely a nemzeti értelmiség magára gondolásának intézete, vagy ha név kell, nagylelkű alapítója gróf *Széchenyi István* fölléptéig; végre a *harmadik* legyen a mostani, mely az Akadémiával kezdődik, s maga írja történetét. [Erdélyi 1865–1867/1981, 200]

A nemesiből az értelmiségi szerepmintákba való átmenet a magyar esetben rejtve marad a történetírói hagyományban, mert azt el-

fedí az új típusú értelmiségek többségének nemesi származása és a nyilvánosság szerkezetváltásának egyoldalú magyarázata. Történetírásunk főként a latin–magyar nyelvi váltásra összpontosít, és a jelenséget a magyar irodalom, szaknyelv és oktatás fejlődésének az elbeszélésébe illeszti. Ebből a nézőpontból a szellemi élet intézményi hátterének megváltozását, modernizálódását és a magyar kultúra aktív szereplőinek mentalitástörténetét szükségképpen alulértékelik. Az ezen a területen folyó kutatások főntebb említett körülményeinek feltételeiből kiindulva a jelenség kevésbé elemzett aspektusával, a magyar közértelmiségi létrejöttének folyamatával foglalkozom a továbbiakban a szerzői személyiség megalkotásának dokumentumaira összpontosítva, korábbi kutatásaim és a tárgyalt személyek életművére vonatkozó legutóbbi filológiai eredményeim alapján.

A továbbiakban először a szakmai nyilvánosság szerkezetét vázolom föl a tárgyalt személyek intellektuális szocializációjának idejében, a filozófiával a középpontban. A második rész témája a *hivatásos értelmiségi mint új szerepmódel lakjának* a megjelenése ugyanezeknek az alkotóknak a korában. Az önreflektív szövegek néhány műfaja kulcsjelentőségű az ezen a téren folyó nemzetközi és magyar kutatások módszertanában. Jelen tanulmányomban három tipikus 19. századi magyar értelmiségi naplóját, emlékiratait és arcképeit tekintem át az új szerepmódelre való elméleti reflexióik elemzésével. A korlátozott terjedelemre való tekintettel megkísértem három, a Cambridge-i eszmetörténeti iskola terminusával megnevezve *reprezentatív szöveg* kiválasztását, amelyek három különböző társadalmi réteget, három nemzedéket, három különböző felekezeti és kulturális hátteret, valamint három földrajzi régiót képviselnek. Írásom végén érintem a közértelmiségek mentális és testi állapotát, a szerzői én fölépítését a modern kulturális ipar gépezetében, valamint az értelmiség 19. századi történetének néhány következményét a 20. századi eszmetörténetre.

2. A SZAKMAI NYILVÁNOSSÁG SZERKEZETVÁLTÁSA

A szakmai nyilvánosság szerkezetváltása a magyar szellemi életben a 18. és a 19. század fordulóján kezdődött. A magyar filozófia történetében ez a Kant-vita [1792–1822] ideje. Jelzésértékű, hogy ez a vita külön kötetben megjelent, az európai filozófusközösségnek szóló, latin nyelvű vitairattal kezdődött és a maihoz hasonló normák szerint megírt, szakmai folyóiratban megjelent magyar tanulmánnyal zárult. Ezeknek az írásoknak a szerzője ugyanaz a személy, pályája elején,

illetve végén [Rozgonyi 1792/2017; 1822]. Ennek a fordulatnak a jelentősége észrevétlen maradt mind a diskurzus nyelvváltása, mind a szakmai nyilvánosság *intézményi hátterének* az átalakulását tekintve. A latinról a magyarra való átállás egyszerre jelentette a nemzetközi diskurzustól való elkülönülést és a filozófia hazai célközönségének a kiterjesztését az új típusú intézményhálózat, például a szalonok és a folyóiratok támogatásával. Az irodalom területén ez az első irodalmi folyóiratok megalapításának a kora, amely együtt jár az első modern irodalmi csoportosulások és hálózatuk kialakításával, amelyek elkelekeztek valamely stílusirányzat vagy koruk más irodalmi trendje mellett, és jelentékeny irodalmi levelezést generálnak tagjaik között. [A kor legfontosabb írói csoportja a *klasszicisták* és a *romantika* képviselői.] Szemlélatomást a modern kulturális intézményhálózat fejlett formája jelent itt meg, ám a *hivatásos közértelmiségi* és különösen ennek teoretikus, filozófus változata egyelőre még hiányzott, ennek megjelenéséhez a művelt közönség elégséges tömege és a megjelenő komoly könyvek megfelelő száma szükséges, amely képes fönntartani az *elméleti kritikát* és az ezt művelő hivatásos szerzőket. A magyar esetben ez a minőségi fordulat olyan új típusú intézmények támogatásával valósult meg, mint a különböző pályadíjak kiírására létrejött alapítványok és mindenekelőtt a Magyar Tudós Társaság, a mai Magyar Tudományos Akadémia a maga kiadási politikájával.

A főntebb vázolt körülmények között az önazonosság, önformálás és önművelés jelentősége egyszerre két szinten is megnövekedett: az egyén szintjén a központi kérdés az *autonóm szerzői én* megalkotása volt, amely kapcsolatban van a kulturális termelés modern gépezetével, ám megőrzi egyéni függetlenségét; a nyilvánosság szintjén a nyilvánosság új szféráját a *nemzet* életének *formájaként* értelmezték, olyan eszközként, amely a formátlan *etnikai csoportból* jól strukturált *nemzetet* képez. [Ehhez az *ethnológia* korabeli terminusa kapcsán lásd Hetényi 1841, 238–239; a szöveghely értelmezéséhez Mester 2018.] A korszak harmadik kérdése az autonóm egyedi szerző szerepe az autonóm nemzeti kultúrán belül. A következőkben tárgyalt szerzők tudatosan reflektáltak koruk változó nyilvánosságára saját egyéni szerzői énjük megalkotásával összefüggésben. A következő fejezetekben erre hozok példákat.

3. PÉLDÁK A SZERZŐI ÉNRE

3.1 (*Litkei*) *Tóth Péter*

Első szereplőnk [Litkei] Tóth Péter [1814–1878]. Nem ő a legidősebb a tárgyalt személyek közül, fiatalkori naplója azonban a legkorábbi a példaként hozott szövegek közül. Első generációs értelmiségi, egy falusi gubacsapó mester fia, aki minden vagyonát arra költi, hogy két, későn született fiát taníttassa. Tóth Pétert, aki a Litkei írói nevet szülőfaluja, a Kisvárdra melletti Fényeslitke után vette föl, a sárospataki kollégiumban töltött diákévei óta egyaránt vonzotta a színház, az irodalom és a filozófia. Kezdeti filozófiai háttérét a magyar Schelling-követők köre jelentette az élen professzorával, Nyíri Istvánnal; később, peregrinus éveiben radikális, forradalmi eszméket valló ifjú hegelianus lett. Nem futott be nagy karriert a szellemi életben, szülőföldjén maradt református lelkészként, aki néhány radikális, botrányt keltő írásával keltett feltűnést bátyja, József bizonyos fokú védelme alatt, aki ugyanannak az egyházmegyének az esperesi tisztét látta el. A forradalom és szabadságharc alatt tábori lelkészként szolgált. Jelentősége a magyar eszmetörténetben nem annyira saját írásain alapul, mint a 19. századi irodalom és szellemi élet jelentős alakjához, Tompa Mihályhoz [1817–1868] fűződő barátságán és szellemi kapcsolatán, aki diáktársa, lelkésztársa, tábori lelkészként bajtársa és lányainak keresztapja is volt. Levelezésükben kidolgoztak egy intellektuális játékot az ideáltipikus *költő* szerepével, amelyet Tompa, és az ideáltipikus *filozófus* szerepével, amelyet [Litkei] Tóth testesített meg. Nem vitás, hogy a világtörténelem forradalmi haladásának az a víziója, amelyet írásaiban vázol [Tóth 1847–1848; 1871], leginkább ifjú hegelianus történetfilozófiaként értelmezhető. Egyetlen fennmaradt portréján, azon a fényképen, amely bátyjával együtt, idősebb korában ábrázolja, a forradalmi ifjúság semmilyen eleme sem tükröződik. Két testvérpáros arcképe, akik láthatóan tudatában vannak annak a társadalmi rangnak, amelyet szülőföldjük lelkészeként értek el [1. kép]. [Litkei] Tóth személye ezen kívül még naplója okán érdemel figyelmet. Ennek kézirata négy évig Móricz Zsigmond íróasztalán feküdt, és több irodalmi alak, főként református lelkészek alakjának megformálásában segítette az író. Később, a huszadik század nyolcvanas éveiben, amikor a 19. századi napló műfaja fontossá vált a magyar eszmetörténetben, a napló modern kiadása lett az egyik modellje a kor átlagos értelmiségije szellemi önteremtésének. [Litkei] Tóth naplója szerzője életpályájának kritikus korszakában

íródott, diákévei után és majdani hivatására vonatkozó végső döntése előtt. A szerző életében a napló az öregdiákok válogatott baráti társaságának a számára is íródott, akik időről időre elolvasták egymás naplóit, hogy ellenőrizzék az egymástól megkívánt személyes, szellemi és morális fejlődést. A testi jelenségek leírásának jelentős szerepük volt a naplóban, beleértve a szexualitást mint a már elért önkontroll mutatóját. A testi betegség tünetei úgy jelennek meg, mint a rossz életmód tünetei, amely a külvilág hamis magyarázatának, egy látszatvilág felépítésének a következménye, amelyet a modern civilizáció tesz lehetővé. Gondolkodása ebből a szempontból megelőlegezi a modern kultúrkritika némely elemét. [Litkei] Tóth írásaiban különösen saját református egyháza jelenik meg olyan intézményként, amely hajlamos bezárkózni saját virtuális világába és vak a társadalmi modernizáció jelenségeire.

1. kép: [Litkei] Tóth Péter [balra] és bátyja, Tóth József

3.2. Szontagh Gusztáv

A következőkben egy később keletkezett szövegről lesz szó, amelynek szerzője azonban jóval korábban kezdte alkotói pályáját. A reformkor tipikus, a filozófia terén jelentkező közértelmiségijéről, Szontagh Gusztávról [1793–1858] lesz szó emlékiratainak tükrében, amely műve kéziratban maradt fenn és csak a jelen tanulmány szerzőjének a gondozásában jelent meg nyomtatásban [Szontagh 2017]. Először vázolom, hogyan jelent meg Szontagh korában a *hivatásos közértelmiségi* mint szerepmoddell, majd az erre a szerepmoddellre adott elméleti reflexióit elemzem. Érintem társadalmi környezete többnyelvűségének a kérdését, a napóleoni háborúk társadalmi és kulturális tapasztalatát, valamint a közértelmiségiak mentális és testi állapotát a modern kultúripar megjelenésének körülményei között.

Szontagh formális oktatása és szocializációja már a reformkor előtt lezárult ugyan, aktív alkotói életpályája azonban szinte azonos a reformkor és a forradalom időszakával, megpótolva halála előtt a neoabszolutizmus néhány keserű évével. Írásai és emlékiratai tanulsága szerint kapcsolatban állt Kazinczy Ferencsel életének utolsó éveiben, amelyek egybeestek saját alkotói pályájának első éveivel. Habár az idős mestert tisztelte, mégsem jelenthetett neki szerepmoddellt. Emlékiratainak *Magyar irodalom* című fejezetében Szontagh kettejük nemzedékének eltérő helyzetét az irodalmi élet gazdasági hátterének változásán keresztül írja le; míg Kazinczy csaknem tönkrement kiterjedt irodalmi levelezésének postaköltségei miatt, addig Szontagh nemzedéke az első a magyar irodalomban, amelynek egyes képviselői már megélnék a tollukból. Ezek a pénzügyi körülmények a magyar kultúrában újak voltak Szontagh nemzedéke számára, arra vonatkozó *szerepmoddellek* nélkül, hogy megalkossák, leírják és megjelenítsék saját szellemi identitásukat, szerzői énjüket. A Szontagh utáni nemzedék számára a fejlett irodalmi piac már adottság volt, az ő szerzői énjüket gyakran kiadjuk építette föl mint áruvédjegyet vagy éppen ellenkezőleg, az ellenőrzött, cenzúrázott piac kiadói oligarchiájával *szemben* határozták meg magukat. [A legjobb példa mindkét jelenségre Petőfi, rövid pályájának két szakaszában; mint részben a kiadója által fölépített szerzői személyiség, majd mint nemzedéktársait a kiadók elleni bojkottra szervező, művei kiadását saját kezébe venni akaró alkotó.] A Szontagh előtti nemzedék tehát magának a modern nyilvánosság terének a megalkotását tartotta legfontosabb feladatának, az ő és nemzedéktársai számára viszont a fő probléma az elméleti reflexió volt annak a nyilvánosságnak

a szerkezetére és működésére, amely a szemük előtt jött létre, beleértve saját helyzetük és szerepük leírását. A következőkben látni fogjuk, hogy Szontagh tudatosan reflektált a változó nyilvánosság fő elemeire, összefüggésben saját szerzői énje megalkotásával.

A nyilvánosság egyik legmarkánsabb eleme a *nyelv*. Szontagh apja németajkú evangélikus magyar nemes, anyja anyanyelve szlovák, de magát mindenekelőtt magyar nemesként határozza meg. A család Gusztáv születésekor a Rozsnyó melletti Csetneken, szlovák nyelvi környezetben lakott, otthon azonban kizárólag németül beszéltek azért, hogy Gusztáv és öccse szlovák környezetben is jól megtanuljanak németül. [Szontagh Gusztáv emlékét 2018. november 28. óta kétnyelvű emléktábla őrzi a csetneki község háza falán, a családi címer előkelő helyen látható a középkori eredetű csetneki evangélikus templomban.] Hagyományos latin iskolába járt, majd apja gondoskodott róla, hogy megtanuljon magyarul is, ezért néhány évig a miskolci református iskolába járt. Az osztrák hadseregben a napóleoni háborúk alatti és utáni katonai szolgálata során megtanulta és aktívan használta a francia és olasz nyelvet, majd filozófiai önképzése során angolul is megtanult, legalább olvasni. Ez a nyelvi elegy a *funkcionális többnyelvűség* modellje alapján működött, amelyben ugyanazok az emberek ugyanabban az időben különböző nyelveket beszélnek a különböző társadalmi helyzeteknek és szerepeknek megfelelően. E körülmények jellemző leírását adja emlékirataiban a franciaországi harcokról szóló részben. Német vezényleti nyelvű ezredében tisztán szlovákajkú legénység és szinte tisztán magyar tisztikar szolgált, amely tisztikarból egyedül ő, a legifjabb értett a közkatonák anyanyelvén, következésképpen ő tartotta a csata előtti lelkesítő beszédeket, kerékbe törve a szlovák nyelvet. Ennek a *funkcionális többnyelvűségnek* a körülményei között iskolázódván, Szontagh azzal a kényelmetlen tapasztalattal találkozott, hogy komolyabb írásokat csak latinul tud elfogadható módon megfogalmazni. Önművelési tervének első lépése tehát az volt, hogy megtanulja írásban kifejezni magát először németül, majd magyarul. Összetett tapasztalataira alapozva mind a nyelv egyéni használatáról, mind a nyelvnek mint a politikai közösség, a *nemzet* kommunikációs eszközének a szerepéről reflektív elméletet alakított ki, amely szerint a nyelv nem természeti vagy isteni adottság, hanem *tudatosan választott eszköz*, az intézményesen megtervezett *nyelvújítás* terméke, amelyet főként a Magyar Tudós Társaság, a mai Magyar Tudományos Akadémia szervez.

Szontagh nemzedékének sajátos tapasztalata a napóleoni háborúk korszaka. A magyar értelmiség jelentős része ebben az időben

katonai volt, ez a háború szolgált közös viszonyítási alappal több nemzedék számára, amelyek között Szontagh a legfiatalabb korosztályt képviselte. Katonai szolgálatának fő tapasztalata volt, hogy meglátta a tömegtársadalom és a társadalom gépesítésének majd a 20. században elhatalmasodó előképét. Szontagh önként jelentkezett a seregbe, miután elvégezte az egyetem alsóbb, bölcsészeti évfolyamait és a jogakadémiát, majd hivatásos tiszt maradt egészen 1836-ig, következőképpen közeli tanúja volt az osztrák hadsereg modernizálódásának, ami a napóleoni háborúk tapasztalatain alapult, ám a Szent Szövetség politikai céljait szolgálta. Elméleti reakcióit a katonai szolgálatra mint társadalmi tapasztalatra három pontban lehetne összefoglalni. Először is ablak volt számára a rideg valóságra annak a folyamatnak a részeként, amelynek során föladata a háborúnak mint a hősiesség színterének romantikus elképzelését. Leírása szerint a hadsereg emberekből álló gépezet, nem pedig hősök közössége, a háború pedig inkább hosszú, unalmas és fárasztó menetelések és logisztikai számítások sorozata, mintsem alkalom a személyes bátorság és hősiesség felmutatására. Emlékiratának szavai szerint volt szerencséje olyan nagyszerű iskolamesterhez, mint Napóleon, hogy megváltottassa korábbi romantikus elképzeléseit a hadseregről és a háborúról, majd később ez a kijelentő fordulat alkalmazhatónak bizonyult a társadalomra vonatkozó eszméire és a valóság mibenlétére általában. A seregről és a háborúról alkotott eszméi úgy jelennek meg, mint filozófiai eszmefuttatások a modern hivatásos hadsereg szerepéről az európai történelemben. Gondolatmenete szerint a hivatásos hadsereg felállítása az abszolútista kormányzatok alatt demilitarizálta a társadalmat és szilárd alapot nyújtott a polgárosodás fejlődésének és az európai kultúra világméretű expanziójának. Ezt követően a napóleoni háborúk tömeghadserege gyakorolt komoly hatást a társadalom szerkezetére. A következő lépés a hivatásos hadsereg *megszelídítése* lesz. A társadalom demilitarizálása továbbra is történelmi feladat marad, ám a társadalmi fejlődésnek együtt kell járnia az egyéni és a nemzeti szabadsággal mind Európában, mind a magukat idővel szükségképpen felszabadító gyarmatokon. Megjegyzései az Európán kívüli népek szükségképpen szabadságáról, amelyet majd európai eszmék alapján vívnak ki, profetikus erejűnek látszanak a 19. század közepén megfogalmazva.

A hadsereg társadalmi szerepét és a kulturális termelés modern gépezetének szerkezetét meglepően analóg módon elemzi. A felszínen ez a zsenikultusz és a fejlett, öntörvényű szerzői identitás megjelenésének a kora az irodalomban, azonban, tekintetbe véve a szellemi élet

Portrait of Leonard Gillies, a man in a dark jacket and white waistcoat, seated and holding a quill. The portrait is signed "Gillies 1840" in the bottom right corner.

A modern kultúrának ez a kettős természete jelenik meg Szontagh elméleti írásaiban a *pusztán szavakból létrehozott virtuális világok felfedésének* motívumában, mind az irodalomban, mind a filozófiában és a bölcsészettudományokban, mind a valóságtól elszakadt politikai tervekben. Az ebben a virtuális világban élő értelmiségieket a betegség metaforájával írja le: a valóságtól való elidegenedésük szomatikus és

pszichikai tünetekben nyilvánul meg, főként az aranyér, ideggyengeség és a hipocondria kerül elő [a jelenség bővebb elemzését lásd Mester 2012]. Emlékiratainak tanúsága szerint ez a leírás korántsem a napóleoni háborúk veteránjának elfogultsága a pesti, belvárosi szibarita polgárok iránt, hanem éppen ellenkezőleg: közértelmiségi pályája első éveiben végzett önfigyeléséből levont következtetés. A felsorolt tünetek ugyanis saját betegségei, amelyeket a kor népszerű gyógymódjával, hidegvíz kúrával igyekezett orvosolni, amit metaforikus értelemben, ironikus módon ajánlott mind közértelmiségi sorstársainak, mind a nemzet egészének.

Amikor Szontagh a városi értelmiség életmódjának és életszemléletének a kritikáját fogalmazza meg, egyszerre utal konkrét betegségekre és ugyanezekre a betegségekre mint valamely életszemlélet metaforáira. Ezen az alapon megfogalmazott elméleti kritikáját kora szellemi életének különböző területein ugyanazt a módszert követve fejti ki. Előszörként, irodalomkritikáiban a bírált *művek nőalakjainak lélektani valószínűsége* lesz a döntő szempont számára. Ebből a szempontból a nem életszerű műveket alkotó író a kulturális ipar gépezete által alkotott, *férfi* jellegű papírvilágban él, ezért nem képes műveiben megragadni a valóság *női arcát*. [Minden általa megbírált szerző férfi volt. Korának kevés női szerzői közül, akiről írt, azokat inkább támogatta, sőt, a Takáts Éva színikritikái révén kibontakozott és elmérgesedett vita kapcsán elméletileg is megfogalmazza a női szemlélet megjelenítésének a szükségességét az irodalomban és a közbeszédben.] A tudományos életben a szerző virtuális világának a tapasztalati adatok mellőzése és az elszabadult spekuláció lesz a következménye. Erre a legjobb példa a magyar őstörténet kérdéseiről kirobbant vita az 1850-es évek elején, amely a *történelmi tény* természetének általános kérdését is érintette. Szontagh véleménye szerint kora magyar történészei olyan, saját maguk által alkotott papíros-világban élnek, amelyet maguk teremtetek, pusztán az írott források néhány tetszetős narratívájára építve spekulációikat. Ennek a virtuális történelmi világnak a *valóságos* ellenpárját a nomád magyar törzsek egykori szállásterületeinek éghajlatából és földrajzából, a kortárs eurázsiai nomádok néprajzi leírásából, valamint a tárgyi emlékekből, régészeti leletekből lehet megalkotni. A filozófia területén Szontagh számára a virtuális világ legjobb példája a német idealizmus, különösen a hegelianusok és magyar követők. Az öngeneráló hegeli terminológia és Hegel dühös támadása a filozófia minden olyan formája ellen, amely *a józan észre [sensus communis, common sense]* épít, világos bizonyítékai voltak számára annak, hogy Hegel és különösen magyar epigonjai-

nak eszméi a valóságtól való elidegenedésnek ugyanazt a formáját képviselik a filozófiában, mint amit a szellemi élet egyéb, főntebb említett területein már megfigyelhettünk. Kora politikai életében a megyegyűlések és az országgyűlés alsó táblájának jellegzetes magyar politikai szónokai jelképezik számára azt a típust, amelyik saját szavainak világában él, tudomást sem véve a politikai lehetőségek valóságos univerzumáról, beleértve Magyarország gazdasági lehetőségeit és nemzetközi környezetét. Ezek az alakok nem csupán az én interpretációmban kapcsolódnak össze. Egyik szatírájában egy álombeli utazáson három útitársa, a romantikus költő, a politikai szónok és a szobatudós úgy jelennek meg, mint ugyanannak a hamis értelmiségi szerepmintának a képviselői a szellemi élet különböző területein. A történet végén ez a három figura az álomban marad, amely az ő igazi világuk, míg Szontagh fölébred, és folytatja tevékenységét a valóságos világban [Szontagh 1845]. Kora kultúrkritikájának elemei általában elszórva, különböző összefüggésben jelennek meg, gondolkodása egységének legvilágosabb bizonyítéka e téren pályája utólagos áttekintése és értékelése emlékirataiban. Végeredményben egy gyakorlatorientált filozófia vázlatához jut el, amely a *sensus communis* évszázados európai hagyományára épít és mélyen beágyazott a társadalmi gyakorlatba. Ebből a szempontból a *nemzeti filozófia* sokat vitatott 19. századi fogalmát úgy értelmezhetjük, mint a *közfilozófia* magyar változatát, amely politikafilozófiájában a kortárs magyar politikai élet jelenségeiből, esztétikájában pedig a kortárs hazai művészetből veszi a példáit.

Ennek a fejezetnek a végén szükséges még fölvezetni Szontagh emlékiratainak helyét mind saját életműve, mind kora eszmetörténetének összefüggésében, éppen csak jelezve a legfontosabb pontokat. Aktív életpályája időben gyakorlatilag egybeesik a reformkorral és az azal a forradalom utáni évtizeddel, amely a magyar eszmetörténetben a forradalom elméleti feldolgozásának az ideje és így döntő korszak a modern magyar nemzeti identitás elméleti megfogalmazása számára is. Szontagh emlékiratai 1849 őszétől, a szabadságharc bukása utáni napoktól 1851 kora tavaszáig íródtak az aktuális eseményekre való hivatkozások tanúsága szerint. Ez a neoabszolutizmus első, legsötétebb, terrorisztikus korszaka, amikor Magyarország mint politikai közösség romokban állt, és a magyar nyelvű szervezett nyilvánosság, nevezzük a magyar irodalom köztársaságának vagy szellemi Magyarországnak, szintén halottnak tűnt; Szontagh és kortársai tehát egyszerre lettek politikai és szellemi értelemben is hontalanok. Ez a sötét korszak, a szabadságharc bukása után szinte kínálta magát, hogy a kortárs értel-

misége a nemzeti történelem e döntő korszakán és ezen belül saját szerepén elmélkedjen. Különleges lehetőség ez a monologizálásra annak a *sensus communis* filozófusnak a számára, akinek egész életműve a másokkal való polémiában bontakozott ki. Amint a nyilvános gondolkodás lehetősége legalább csírájában újra megvalósult az *Új Magyar Múzeum* megalapításával, amelynek szerkesztőjéül is felkérték, abba is hagyta ezt a kényszerű kontemplációt, és emlékiratait gyorsan lezárva visszatért a nyilvános vitákhoz.

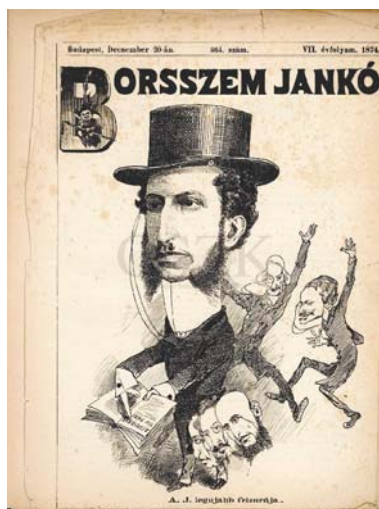
3.3. Asbóth János

Harmadik példánk Asbóth János [1845–1911], a Temes megyei Lugoskisfaluban [Victor Vlad Delamarina] született, amelyet az ő idejében még Szatumiknak neveztek. Jelentős birtokokkal rendelkező katolikus nemesi családból származott, amelynek már a 18. század eleje óta komoly pozíciói voltak a helyi közéletben és adminisztrációban. Jóllehet a pesti és zürichi műszaki egyetemeken tanult, érdeklődése az irodalom, a politikai filozófia és a gyakorlati politika felé fordította. Élete során, korában szinte megszokott módon vegyítette a regényíró, közíró, köztisztviselő és politikus szerepeit. Kalandos politikai pályája a radikális forradalmi ellenállás köreiben kezdődött ifjúkora diákmozgalmaiban és a nyugat-európai magyar politikai és katonai emigrációban, később nemzedéke mérvadó szabadelvű, majd konzervatív politikafilozófusának szerepét kívánta betölteni, majd ismét visszatért a Szabadelvű Párthoz. Hosszú időn keresztül volt szülőföldje országgyűlési képviselője, hol a szabadelvű, hol a konzervatív frakció tagjaként, hol pedig független képviselőként. Fő becsvágya volt a 19. század magyar szabadelvű és konzervatív elitje mentalitásának a leírása több nemzedékre visszamenően; ehhez kapcsolódott *saját személyisége kialakulásának* és átalakulásának az elemzése. Ezen a téren szépirodalmi művei, komolyabb politikafilozófiai írásai és politikai pamfletjei, illetve országgyűlési beszédei témájukban és motívumaikban összefüggenek. Ismert fényképe tiszteletre méltó úriembert mutat, aki egyszerre büszke politikusi, vezetői és értelmiségi pozíciójára [3. kép]. Jellegetes karikatúrája konzervatív fordulatának a történelmi pillanatában készült [4. kép]. Kezében tartja egyik írását, a *Magyar Konservatív Politika* címűt, amelyet a Magyar Konzervatív Párt ideológiai alapvetésének szánt [Asbóth 1875], és amely nem sokkal szabadelvű korszakának fő elméleti munkája, a szabadság eszméjének kultúrtörténete után készült [Asbóth 1872]. A satirikus közéleti újság címlapja ironikusan utal As-

bóth kevert szerepeire mint szépíró, közíró és politikus; hiszen Asbóth politikai eszméi mindig összekapcsolódtak esztétikai vélekedéseivel és gyakran fejezte ki azokat szépirodalmi formában. Következésképpen a lap ironikus megfogalmazásában Asbóth politikai fordulata egy szinten van frizurája és öltözködési stílusa megváltozásával. [Egyébként csaknem az egész lapszám Asbóth politikai fordulatával foglalkozik, lásd *Borsszem Jankó*, 1874.] Életművéből a szerzői én megteremtése szempontjából példaként *Egy bolyongó tárcájából* című munkáját emeljük most ki, amelyben nyugat-európai utazásainak tapasztalataira reflektál [Asbóth 1866]. Írása egyszerre előkészület későbbi, azóta újra felfedezett regényéhez, az *Álmok álmodójához* és politikafilozófiai műveihez, legfontosabb eleme azonban a szerzői én megteremtésének leírása a modernitás körülményei között. Fontos megemlíteni, hogy a testi tünetek leírása vagy a virtuális valóság megteremtésének a lehetősége, amelyet az álommal jelképez, ugyanolyan jelentékeny elemei Asbóth úti jegyzeteinek, mint Szontagh emlékiratainak, illetve rejtett formában [Litkei] Tóth Péter naplójának, ám az én változó helyzetének a leírása a modernitás körülményei között még hangsúlyosabb és fontosabb lesz nála. Asbóth új metaforája a vasúti hálózaton való gépesített utazás, amely eloldja az utazót a helyi összefüggésektől és relativá teszi a társadalmi időkezelést, időérzékelést.

3. kép: Asbóth János portréja

4. kép: Asbóth János karikatúrája

4. KÖVETKEZTETÉSEK

Írásomban arra tettem kísérletet, hogy áttekintsem a szerzői én megteremtését a 19. századi magyar kultúra körülményei között néhány példán keresztül, személyes írások, így naplók, emlékiratok, úti jegyzetek és portrék alapján. A példaként hozott szerzők között volt református, evangélikus és katolikus, egy közember és két nemes, három meghatározó nemzedék képviselői. Önmegértésük közös elemei az új típusú egyéni alkotó és a modernitás gépezetének feszültségét tükrözik, amelyet az érintettek a testi tünetek metaforájával és a szociális idő megváltozott szerkezetének a gépesített utazás szimbólumán keresztül érzékeltetett jelenségével írnak le.

Ezek a vonások a szakmai nyilvánosság szerkezetváltásából erednek, ami egy korábbi korszakban, a 19. század első évtizedeiben ment végbe. A kulturális ipar gépezete fejlődésének az egymást követő lépései voltak a magyar értelmiség három, egymást váltó nemzedékének alapélményei, önazonosságuk és egyéniesedésük a modernizált kulturális környezetből ered. A modernitás párhuzamos csodálata és kritikája fejeződik ki írásaikban, amelyek mindig személyes élményekből erednek, beleértve a modern értelmiségiek életformájából adódó betegségeiket. Munkásságuk bizonyos közös elemei, úgymint a valóságos világtól való elidegenedés, a *pusztán szavakból teremtett világ*, valamint a *betegségmetaforák* használata jó alapot teremtenek a következő évszázad kultúrkritikája számára, ahol azonban a *személyes élményeknek* más lesz a szerepe, hiszen a későbbi szerzőknek már nem lehet alapélménye a modern nyilvánosság *létrejötte*. Ami életrajzi elem volt még az értelmiségiek betegségeinek leírásakor [Litkei] Tóth és Szontagh írásaiban vagy személyes tapasztalat a szociális idő szerkezetváltozásáról Asbóth úti jegyzeteiben, később elveszíti az eredeti kontextust, és egyoldalúan az *ellenfelek és ellenségek* jellegzetessége lesz. A 19. századi önreflexív szövegekben a *saját* változó kulturális környezetünk leírására használt panelekből a 20. század agresszív kultúrkritikájának néhány változatában fölépül az *idegenek és jövevények bűnös nagyvárosának* új metaforája.

Asbóth J. 1866. *Egy bolyongó tárcájából*. I–II. kötet. Pest: Szerzői Kiadás.

Asbóth J. 1872. *A szabadság*. Pest: Ráth Mór.

Asbóth J. 1875. *Magyar Conservativ Politika*. Budapest: Légrády Testvérek.

Borsszem Jankó 1874. 7. évf. 364. szám.

Erdélyi J. 1865–1867/1981. A bölcsészet Magyarországon. In: Erdélyi J. *Filozófiai és esztétikai írások*. Sajtó alá rendezte T. Erdélyi I.; a jegyzeteket írta T. Erdélyi I. és Horkay L. Budapest: Akadémiai Kiadó. 197–295.

Hetényi J. 1841. *Honi városaink befolyásáról nemzetünk' kifejlődésére és csinosbulására*. Budán: A' Magyar kir. Egyetem' betűivel.

Mester B. 2018. Emergence of Public Philosophy in the East-Central European Urban[e] Cultures: a Hungarian Case. *Filosofija-Sociologija* 29. évf. 1. szám. 52–60.

Mester B. 2012. Affectivity, Hypochondria, and Piles: Biological Reasoning and Metaphors of Illness in the Hungarian History of Ideas. *Archives of History of Philosophy and Social Thought* 57. évf. Különszám. 97–113.

Rozgonyi J. 1792/2017. *Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani*. / Kétségek a kanti transzcendentális idealizmus alapvetésével kapcsolatban. Fordította Guba Ágoston; a fordítást az eredetivel egybevetette Kondákor Szabolcs; a jegyzeteket és a bibliográfiát összeállította Guba Ágoston és Mester Béla; a latin szöveget sajtó alá rendezte Gángó Gábor és Guba Ágoston. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet.

Rozgonyi J. 1822. Aristippus védelme. *Tudományos Gyűjtemény* 6. évf. 7. szám. 52–61.

Szontagh G. 1845. A szenvedelmes dinnye- és dohánytermesztő kalandjai. I–II. *Életképek* 3. évf. 7. szám. 205–213. 8. szám. 231–237.

Szontagh G. 2017. *Emlékezések életemből*. Szerkesztette Mester Béla. Budapest: MTA BTK, Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó.

Tóth[h] P. 1847–1848. Buji levelek Tompa Mihályhoz. I–IV. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap* 6. évf. 39. szám. 1013–1017. 6. évf. 45. szám. 1205–1211. 6. évf. 48. szám. 1302–1307. 7. évf. 16. szám. 494–501.

[Tóth] Litkei P. 1871. *Az emberiség szellemének legnagyobb fejlettségi foka s közelebbi legfőbb teendője*. Nyíregyháza: Dobay Sándor.

Tóth P. 1984. *Napló [1836–1842]*. Szerk. Szegedy-Maszák M. Budapest: Magvető Kiadó.